

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 40/2013.

UDK: 904:003.349(497.6-15 Rapovina)(091)
Stručni rad

Stipo MANĐERALO

Kralja Tvrtka 1
BiH - 80101 Livno

Se leži Radovan

Here lies Radovan

Današnje groblje u Rapovinama kod Livna vrlo je dugog kontinuiteta (gotovo cijeli milenij). Formirano je oko crkve Sv. Petra sagrađene koncem 9. ili u 10. stoljeću. O kontinuitetu svjedoče nadgrobni spomenici iz srednjega vijeka (niz stećaka), a i stari križevi podizani u stoljećima koja su slijedila. Na groblju je nađen jedan posebno zanimljiv natpis bosančicom, o kojemu je ovdje, u prvom redu, riječ.

Ključne riječi: *Rapovine, crkva Sv. Petra, stećci, bosančica*

Rapovinsko groblje

Ako želimo doživjeti jednu od najljepših panorama Livna, popet ćemo se na brijeg iznad Rapovina na kojemu je rapovinsko groblje, jedno od najstarijih još uvijek aktivnih livanjskih grobalja¹. Na njemu se može pratiti višestoljetni kontinuitet pokapanja: od srednjega vijeka (vrijeme stećaka) do današnjih dana. To je groblje poznato kao groblje "kod sv. Petra", jer je formirano oko srednjovjekovne crkve koncem 9. ili u 10. stoljeću (titular te crkve je Sv. Petar). Moguće je da se već tada oko crkve formiralo groblje. O srednjovjekovnom pokapanju svjedoči nekropola oko crkve na kojoj je bilo mnogo stećaka. Danas je tu samo jedan sanduk (duboko utonuo u zemlju), četiri ploče (toliko urala u zemlju da ih se jedva primjećuje) i dvije stele (krstače). U rapovinsko groblje ukapani su (i danas se ukapaju) pokojnici iz Žabljaka, Rapovina, Gubera, dijela Držanlija s desne strane toka rijeke Sturbe (zaseoci: Golubić, Karijani, Trčić), Stupe i Drinova Međa, koja odnedavno pokojnike pokapa u Šarića groblju u Sturbi.

Zaštićeni spomenik kulture

Jezgra današnjega groblja je na ruševinama crkve i prostoru tik oko crkve (sl. 1). Na ruševinama crkve pokopan je i biskup fra Augustin Miletić, kojega je smrt stigla u Vidošima 18. srpnja 1831. godine dok je obavljao krizmu². Veliki križ koji mu je iznad groba podigao puk i danas je tu³. Odmah uz Miletićeve je i grob fra Frane Ivekića (oko 1796.-1853.)⁴. U toj jezgri mjesto za svoje pokoj-

nike odabrale su one livanjske katoličke porodice koje su počele ekonomski snažiti od prve polovine 19. stoljeća, te tijekom toga stoljeća postale moćne i ugledne livanjske trgovačke kuće: Marijanovići (Tadići), Đogići, Kaići, Jurkići, Kutleše, Markovići (Lisice), Vujanovići (Cvrk), Meštovići. Skupe monumentalne spomenike pravili su im najpoznatiji livanjski klesari braća Radnići (Baje) - Mato (između 1815. i 1818.-1888.) i Jozo (1830.-1902.)⁵, Jakov Petro (1816.-1878.), Marko Matić - Jurica (1820.-1855.)⁶.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasila je arheološko područje groblja zaštićenim spomenikom kulture od nacionalnog značenja⁷.

Na lokalitetu nekadašnje crkve već su obavljena arheološka iskopavanja. Osim dijelova crkvenih zidova nađeno je i dosta drugog, za arheologe značajnog i zanimljivog materijala⁸. Nas ovom prigodom posebno zanimaju ulomci jedne ploče na kojoj su sačuvani dijelovi natpisa urezanog ćirilicom, o čemu nešto više u nastavku. Na početku valja konstatirati gdje su ti dijelovi ploče nađeni. Na sl. 2, slovom *A* označen je grob na kojemu je nađen jedan ulomak, a slovom *B* gdje je nađen drugi ulomak. Oba dijela ploče nađena su utonula u zemlju, kao elementi ugrađeni u površinske okvire novovjekovnih grobova. Prvi je ulomak bio u okviru groba kojemu je na zapadnoj strani stajao križ (bez natpisa) utonuo u zemlju (grob *A*, Sl. 2). Drugi ulomak uokvirivao je grob šestogodišnjeg Stipana (sina Mate Tadića), koji je umro 13. decembra 1857. godine

¹ Na tome brijegu u blizini nekadašnje crkve u starini je bio čuveni dernek i veliki pazar, koji je koncem 17. stoljeća (nakon rušenja crkve) prenesen u Livno. U neobjavljenim bilješkama livanjskog etnologa prof. Tome Markovića-Lisice (1894.-1971.) ostalo je zapisano i kazivanje njegove bake da je pazar premjestio "paša Atlagić prije 250 godina" (zapisao je to 1941./1942.). Veliki pazari u Livnu bili su na Petrovdan i na Cvitnicu, a poslije je uveden i onaj na Svisvete.

² Tijelo mu je pokopano "uz veliko učešće naroda i svećenika. Nadgrobni govor održao je fra Mijo Dujić, župnik iz Kupresa, poslije provincijal Bosne srebrene." (B. J. BARUN, *Dušobrižnički rad biskupa Augustina Miletića (1773-1831)*. Novigrad, 1988., str. 46).

³ Na sjevernoj strani nevješto i sitnijim slovima plitko je urezano: "Niko Franić piso 1850". To je upisao fra Nikola Franić (1820.-1897.).

⁴ To su u ovom groblju jedina dva groba koji nisu orijentirani istok - zapad, nego sjever - jug. Fra Franin stariji rodak, fra Mato Ivekić (1745.-1826.) iz Varcara službovao je u livanjskom kraju i pisao bosančicom.

⁵ Na tom groblju isklesali su spomenike: Niki Jurkiću (1852. godine), Grgi Penjaku (1853.), Marku Meštoviću (1864.), Andi Deranja (1867.), obitelji Pere Kaića (1870.), Mati Omaziću (1874.), Miji Omerčini (1874.), obitelji Jozipa Kaića (1876.), sinovima Mate Meštovića (1879.), spomenik drugovima 2. Genie - Reg. 18. Comp (1879.), Jakovu Mandiću (1886.), Karlu Pliczki (1887.). Usp.: S. MANĐERALO, *Gospodari kamena*. Livno - Sarajevo, 1987., str. 34-36, 51-54) O klesarima Bajama vidi na istom mjestu str. 22-60.

⁶ Petro i Matić napravili su spomenike Jakovu Miloradoviću i njegovoj punici Kati Petro (1848. godine), Jakovu Đogiću (1848.), Josipu Geli (1848.), Marijanu Mamiću (1851.), Petru Sučiću (1853.) te Mati Kutleši (umro 1833.), Luki Vujanoviću - Cvrku (umro 1831.). Usp.: S. MANĐERALO, *Gospodari kamena*, str. 75-81.

⁷ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 39, Split, 2012., str. 66-67.

⁸ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima.

sl. 1. Jezgra rapovinskog groblja (foto: Andrija Vrdoljak)

(grob B, Sl 2). Između ta dva groba Sučića je grob s čitko očuvanim natpisom na križu: *I.N.K.X. B.P.V. Ovde lexi tilo p. Matie Sučichia koja priminu na 5. decembra G.G. 1820. i gnezin Petar dixe krix ovi za uspomenu*⁹.

Taj Petar bio je sin Matije (rođ. Đerek iz Šujice) i Ivana Sučića¹⁰, a njegov grob je 3- 4 metra južno od majčina groba. Načinjen mu je lijep sarkofag i križ (200 x 71 x 22 cm), na kojemu piše: *I.N.K.X. B.P.V. Ovde opochiva tilo p. Petra Sucichia koji priminu na 16 aprila G.G. 1841. i gnegov sin Jozo za uspomenu učini ovi grob na 23. aprila 1853. Isuse smilui se gnegovi dussi. Amen*¹¹. Gradili su ga klesari Jakov Petro i Marko Matić¹².

Spomenuti Petar Sučić posebno je zanimljiv jer je on otac prvoga bosanskohercegovačkog kirurga fra Miđe Sučića, koji nije pokopan uz roditelje na Rapovinama, nego su ga subrača franjevci sahranili na goričkom groblju i podignuli mu najmarkantniji spomenik u cijelom livanjskom kraju.

Spomenuti srednjovjekovni ćirilski natpis pronašla je (12. 10. 2012.) savjetnica Franjevačkog muzeja i galerije Gorica Livno M. Marić Baković prigodom istraživanja ostataka nekadašnje crkve Sv. Petra¹³. No, prije negoli prikažemo taj natpis, podsjetimo da je na mjestu te nekadašnje crkve fra Anto Brešić 1885. godine (tad je bio livanjski župnik) našao kamenu gredu oltarne ograde, koja se kao obložnica ("stranjača") nalazila u jednom grobu¹⁴. Na toj

⁹ U Matici umrlih pod rednim brojem 111 za 1820. godinu upisano je da je umrla 18. 10. 1820., u 72. godini. Matija je bila žena Ivana Sučića.

¹⁰ Ti su Sučići u Livno iz Zagoričana doselili početkom 19. stoljeća.

¹¹ Petrov sin Jozo (brat fra Mijin) rođen je 1816. godine na Grgurićima, a 1837. godine oženio se Lucom (Jakova Đogića i Anđe Vulić iz Livna). Josip i fra Mijo imali su i brata Ivana (nadjenuli mu djedovo ime), koji je umro u Vidošima 1855. godine. Udadbeno-ženidbenim vezama i kumstvima ti su Sučići višestruko povezani sa tadašnjim Marjanovićima, Đogićima, Kaićima (sve te porodice pokapale su pokojnike baš u toj jezgri rapovinskog groblja).

¹² S. MANDERALO, *Gospodari kamena*, str. 77. Odmah uz njega s južne strane je isto tako lijep kameni sarkofag s križem bez natpisa (mogao bi to biti grob Nikole Sučića /Petrova brata?, koji je umro 30. 10. 1820. kao osamnaestogodišnjak.

¹³ Nada Miletić pretpostavlja da je sagrađena u 9. stoljeću, a Pavo Anđelić da potječe iz 10.-11. stoljeća (N. MILETIĆ, Rani srednji vijek, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984., str. 397. – P. ANĐELIĆ, Doba srednjovjekovne bosanske države, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984., str. 553).

gredi urezan je tekst (...) FERRE DIGNATVS EST AT HONORE(m) BEATI PETRI AP(osto)LI P(ro) REMEDIO NIME SVE (...). Izvornik toga natpisa je u *Zemaljskom muzeju* u Sarajevu, a jedna gipsana kopija u *Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica* u Livnu¹⁵. Na istom lokalitetu nađeno je i nekoliko ulomaka pluteja s pleternim ornamentima. Nalaze dosadašnjih arheoloških istraživanja na temeljima te crkve objelodanila je voditeljica iskopavanja već spomenuta M. Marić Baković¹⁶.

U drugoj fazi iskopavanja na istom lokalitetu posrećilo joj se da nađe dio prelomljene kamene ploče (v.: 28 cm, š.: 41 cm, deb.: 15,5 cm) s natpisom na bosančici¹⁷. I taj pronađeni dio također je prelomljen, a dijelovi su mu nađeni odvojeno i to kao u zemlju utonule površinske oznake¹⁸ recentnih grobova, napravljenih na crkvenim temeljima. Jedan od ta dva groba na zapadnoj strani imao je križ bez natpisa (utonuo u zemlju). Najvjerojatnije je taj grob iz 1822. godine, jer je na njemu nađen dio ploče na kojemu je naknadno ubilježena upravo ta godina. Drugi je sjeverno od njega na razdaljini od oko dva metra (a paralelno s njim), s križem na zapadnoj strani s natpisom uklesanim latinicom i godinom 1862. Povijest se i ovdje ponovila: dijelovi ove ploče ugrađeni su u nove grobove, kao što je i onaj još stariji arhitrav crkve Sv. Petra bio ugrađen u nečiju grobnicu. Oni koji su dolazili nisu imali obzira prema prethodnicima. Njihovo su devastirali i od njihovih građevina i spomenika pravili svoje, prema svojim potrebama¹⁹.

¹⁴ Podatak je ubilježen u *Kronici Franjevačkog samostana na Gorici* za 1885. godinu.

¹⁵ V. DELONGA, Latinski epigrafski spomenici starohrvatske županije Livno, u: *Livanjski kraj u povijesti*, Split - Livno, 1994., str. 84. – B. M. VRDOLJAK, *Plođovi ljubavi i žrtve*, Livno, 2005., str. 291.

¹⁶ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvišće o rezultatima str. 59-67. Usporedi i ranije nalaze u: M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ - B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*. Split, 1999., str. 85.

¹⁷ Čuva se u Arheološkoj zbirci *Franjevačkog muzeja i galerije Gorica* pod inventarnom oznakom: 7202. Za nastanak ovoga priloga u mnogome je zaslužna baš Marija Marić Baković, koja mi je ljubazno ustupila potrebnu dokumentaciju te dobrohotno predložila da natpis pročitam i objavim. Na tome joj najsrdačnije zahvaljujem.

¹⁸ Na ovom su groblju i dva srednjovjekovna groba, sa spomenicima u obliku krstača, površinski obilježeni kamenjem utonulim u zemlju.

¹⁹ Naredne generacije raskopavale su grobove pod stećcima i njihove dijelove ugrađivale u svoje grobove.

Epitaf urezan krasnom majuskulom

Na natpisnom polju obrubljenom urezanim pravokutnikom (širokim 16,8 cm - dužinu je teško precizno utvrditi jer mu je jedan dio odlomljen: vjerojatno oko 25 cm) sačuvan je dio natpisa ćirilicom (sl. 3), a izvan polja naknadno je urezana 1822. godina (okomito postavljena u odnosu na natpis). Natpis se doima estetski dotjeranim: gotovo kvadratična fino oblikovana slova ćiriličke majuskule (ustava), riječi jedna od druge odvojene su točkom po sredini retka (na približno jednakim razmacima), tekst je raspoređen u šest redaka s ujednačenim razmakom među njima²⁰. Baš dojmljiv, elegantan natpis. Gotovo da tako lijepu majusku do sada nismo imali prilike vidjeti. Evo toga teksta:

Transliteriran natpis glasi: *Se (l)eži dob(...)
// dov(a)ń pe(t?)(....) // koi zida s(...)
// na čast g(ospodu?) (..) // omu pu(.....) // šćeni(.....)*

СЕ (Λ)ΕΖΗ • ΑΟΒ(.)
ΑΟΒ(Φ)ΝΒ • ΠΕ(Π/τ?) (. . . .)
ΚΟΗ • ΖΗΑΦ • Σ(.)
ΝΦ ΨΔΣΠΒ • Γ(ospodu?) (. . . .)
ΟΜΥ • ΠΥ(.)
Ω Η Ε Ν Η (.)

Iz sačuvanog dijela natpisa ne možemo sasvim pouzdano razumjeti sadržaj, osim da je riječ o epitafu u kojemu se kaže da *se* (tu, ovdje) *leži* neki (Ra) *dovan*(?)²¹, koji je nešto zidao. Nedostaje dio teksta

Dijelovi porušene crkve također su im poslužili u iste svrhe. Tako naši suvremenici postupaju s grobovima austrougarskih vojnika, pokopanih na rapovinskom groblju. U devastiranju prethodnog su dosljedni.

²⁰ Posebno su zanimljiva slova *ć* (Ϣ) i *č* (Ψ), koja su oblikovana na isti način samo su okrenuta u suprotnim smjerovima.

²¹ Vrlo je zanimljiva koincidencija ovoga natpisa s natpisom na srednjovjekovnoj ploči u Ričici kod Kaknja: Ime *Radovan* upisano je u dva retka, i to u prvom retku: (...) *se leži* / Ra /. To *Ra* je odlomljeno (kao i na našoj ploči), a u drugom retku čitamo kao i na našoj ploči *dovan* Pribilović. Slova na ovoj ploči u mnogome se podudaraju sa slovima našega natpisa (vidi: Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo, 1982., str. 444). Jedan drugi *Radovan* (Radovan Rajković) upisan je u Čitluku (u Brotnju) na stećku iz 15. stoljeća (M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*. Čitluk, 1981, str. 145). U živoj stijeni kod Hutova uklesano je ime *Radovana*

sl. 2. Mjesto nalaza ploče s natpisom na bosančici
(foto: Marija Marić Baković)

sl. 3. Natpis bosančicom na rapovinskom groblju
(foto: Andrija Vrdoljak)

iz kojega bismo saznali što je saziđao. Slutimo da bi dio prelomljene riječi koji nedostaje iz prvog retka mogao biti *dob(ri?)*, da bi prva riječ u drugom retku bila *(Ra)dovanь*, a druga prelomljena *Pe(trovь?)*; u trećem retku piše *koi zida*, ali što zida ne znamo jer je taj dio odlomljen; u četvrtom: *na častь g(ospodu/?/)*; u petom: *(k?)omu pu(kь?)*; u šestom: *(kr?)ščeni* Naravno, ovo su zasad uglavnom spekulacije. Sve se može razrješiti samo ako se pronađe odlomljeni dio ploče, koji bi nas oslobodio svih pretpostavka i nagađanja. Treba se nadati da će biti nađen. Iako je iz doba stećaka, natpis nije urezan na stećku. Ne znamo gdje je ta ploča stajala i što je to pokojnik ispod nje i komu zidao.

Ne bez valjanih argumenata lakše je odrediti razdoblje u kojemu je epitaf napisan. Činjenica da je tekst urezan vrlo lijepo i pravilno oblikovanim slovima majuskulne bosančice upućuje na zaključak da ovaj natpis ima slične odlike kao i natpisi na stećcima, za koje je struka već utvrdila: „Većina natpisa stećaka je pisana *ustavom* (istaknuo S. M.)”²². Poslije su prelazna slova ka poluustavu, zatim se vidi prodiranje poluustava, a potom i brzopisnih slova”²³. Naš bi se natpis, s mnogo opravdanja, mogao smjestiti u doba za koje Bešlagić kaže: „Ako

bi trebalo da se odlučim za vrijeme koje bi se moglo nazvati ‘periodom cvjetanja ćirilske epigrafike u srednjovjekovnoj Bosni’, onda bi, mislim, početak toga perioda bio duboko u drugoj polovini 14. vijeka”²⁴.

I po oblicima slova naš je natpis najvjerojatnije s kraja 14. ili, eventualno, početka 15. stoljeća. Uspoređivanjem urezanih slova s ove ploče s oblicima slova, koja su (na temelju proučavanja mnogobrojnih srednjovjekovnih natpisa) evidentirali meritorni znalci bosančice i utvrdili kronologiju njihove upotrebe, lako je zaključiti da slova s natpisa iz Rapovina kronološki pripadaju onim ponajstarijima, dakle onima koji su evidentirana već u 14. stoljeću²⁵. Opetertili bismo tekst, ako bismo detaljno analizirali oblik svakoga ovdje napisanoga majuskulnoga slova i komparirali ga sa slovima na spomenutim tabelama i sa slovima na drugim natpisima iz istoga razdoblja. I ta najpodrobnija analiza (to smo u dobroj mjeri učinili) rezultira već izrečenim zaključkom²⁶.

Vukanovića (H. KUNA, Srednjovjekovna bosanska književnost, *Forum Bosnae*, 45/8, Sarajevo, 2008., str. 307). Velika je sličnost slova našega natpisa s onima na natpisu Mihovila Grahovića iz Grahovića kod Travnika (Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 445). Usporedi i sa slovima u natpisu Radivoja Ilića u Lipi.

²² Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 438

²³ Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 438

²⁴ Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 437. Usp. i: P. ANĐELIĆ, Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., 25, Sarajevo, 1970., str. 207-211.

²⁵ Vidi, pored ostalog, tabele kronologije oblika slova bosančice koje su napravili Ćiro Truhelka i Šefik Bešlagić (Ć. TRUHELKA, *Bosančica*, Prinos bosanskoj paleografiji, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 4, Sarajevo, 1889., str. 67. – Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 439, T. XXII).

²⁶ Usporedi Bešlagićeve analize (Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 434-440. – P. ANĐELIĆ, Periodi u kulturnoj historiji, str. 551-561. – M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1980., str. 95-276. – H. KUNA, Srednjovjekovna bosanska književnost, str. 281-320)

Tomu u prilog ide i tvrdnja T. Raukara da se prodor minuskulnih oblika bosančice u natpisima na stećcima počeo zapažati već u 14., dok u 15., pogotovo u 16. stoljeću prevladavaju minuskulni oblici (osobito slova *v*, *k*, *n* i *č*)²⁷. U majuskuli našega natpisa nema ni jednog minuskulnog oblika, što upućuje da je nastao prije 15. stoljeća. U usporedbi s natpisom Radivoju Iliću u Lipi²⁸ mislimo da bi natpis u Rapovinama bio stariji.

Nesumnjivo je da ovaj natpis treba smjestiti u kontekst postojanja srednjovjekovne nekropole uz samu crkvu. U rapovinskom groblju je oko crkve još samo prije 40-ak godina evidentirano 17 srednjovjekovnih spomenika (15 ploča i 2 stuba - krstače)²⁹. Ta dva ukrašena stuba (krstače) stoje i danas³⁰. Ti su grobovi nemilosrdno devastirani i stećci uništavani.

Uspoređujemo li ovaj natpis s onim iz Lištana (12. stoljeće) pisanim crkvenoslavenskim jezikom³¹, uočavamo da je natpis iz Rapovina napisan živim narodnim jezikom. U lištanskom je natpisu u 3. licu prezenta staroslavenski nastavak – *tv*, u rapovinskom toga nastavka nema (kao što ga ni u govoru u tom kraju u to vrijeme nije bilo); u lištanskom je još u uporabi *debeli jer* (*ѣ*), koji se u lapidarnim natpisima održava samo do 12. stoljeća³². U rapovinskom je *tanki jer* (*ѣ*) koji se u srpskoj ćirilici nije često rabio, pogotovo nakon 13. stoljeća, a u Bosni mu je uporaba česta i u narednim stoljećima³³. Govor ovoga kraja odražava se i u uporabljenom suglasničkom skupu *šč* (/kr?/ščeni) nasuprot u ovom kraju neuobičajenom *št*.

Ustaljeni početak epitafa na stećcima *se leži* izraz je koji vuče “na starinu i utjecaj sa istoka”³⁴. Taj staroslavenski oblik *se* (u značenju *tu*, *ovdje*) nalazimo već u natpisima 12. i 13. stoljeća i slijedimo ga do 15. stoljeća. Usporedno s njim koncem 14. i u 15. stoljeću sve se češće javlja izraz *a se*³⁵, koji će i prevladati.

Izvan oivičenog upisnog polja naše ploče drugim je sitnim i mlađim slovima (vjerojatno naknadno, na sl. 3. s lijeve strane) vrlo plitko urezano: **ΔΠΗ** (dalje je oštećeno i ne može se ni jedno slovo pročitati). Je li, možda, riječ o ikavski napisanoj riječi *dvista*? Posebno treba primijetiti da ovdje uporabljeno kvadratično *v* (**Π**), koje je mlađe u odnosu na **В** (*v*) iz natpisa ploče, upućuje na zaključak da je to ili naknadno urezivano, ili je urezivač već znao i za to **Π**, koje se počinje rabiti još od druge polovine 14. stoljeća³⁶.

Bosančica je stoljećima bila domaće pismo livanjskoga kraja. Pisalo se njome u različitim prigodama i za raznovrsne potrebe. O tome su sačuvana mnogobrojna svjedočanstva. Natpis iz Rapovina samo je najnovija potvrda tomu.

²⁷ T. RAUKAR, O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule (“Bosančice”), *Historijski zbornik*, 29-30, Zagreb, 1956., str. 121.

²⁸ Taj natpis neki naučnici smještaju u 15. stoljeće (N. MILETIĆ, Srednjovjekovni arheološki spomenici jugozapadne Bosne, *Zbornik Arheološkog društva BiH*, knj. I, Sarajevo, 1983., str. 237, 313).

²⁹ Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - Kataloško-topografski pregled*. Sarajevo, 1971., str. 281.

³⁰ S. MANĐERALO, *Gospodari kamena*, sl. 2 i 3. Jedan od tih stupova udaljen je 15-ak metara istočno od mjesta nalaska naše ploče, a druga ni 20-ak metara južno.

³¹ M. MARIĆ - M. ŠIMIĆ - A. ŠKEGRO, Pop Tjehodrag i njegov natpis, *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb, 2007., str. 13.

³² P. ANĐELIĆ, Periodi u kulturnoj historiji Bosne, str. 559.

³³ Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, str. 438,

³⁴ Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, str. 444.

³⁵ M. DIZDAR, *Stari bosanski tekstovi*. Sarajevo, 1971., na više mjesta.

³⁶ M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, str. 134.

Se leži Radovan (*Here lies Radovan*)

Today's active cemetery in Rapovine near Livno has a very long continuity. It was established around the Church of St. Peter, which was built at the end of the 9th or during the 10th century. The continuity is testified by tombstones from the Middle Ages (a row of tombstones), but also by crosses that were erected in the centuries that followed. A particularly interesting inscription was discovered at the cemetery. It was written in the script Bosančica that will be the main subject of this work. Two fragments with inscriptions that can be put together were discovered in secondary use as marks of two graves from the 19th century. Part of the inscription in Bosančica has been preserved in the inscription field, which is framed by carved rectangles, while the inscription stating the year 1822 was subsequently carved outside the said field. The inscription seems to be aesthetically very sophisticated:

almost square and delicately chiselled letters of the Cyrillic majuscule (capital letters), the text distributed over six lines with equal distance between them.

The transliterated inscription reads as follows:
Se (l)eži dob(...) // *dov(a)nb pe(t?)(...)* // *koi zida s(...)* // *na častb g(ospodu?) (.)* // *omu pu(.....)* // *ščeni(.....)*

The preserved part of the inscription does not allow us to be entirely sure about the meaning of the content, except that it is an epitaph which states that *se* (here) *leži* (lies) some (Ra)*dovan*(?), who had built something with bricks. Part of the text is missing which would provide information about the thing he had built. We assume that the broken word on the missing part of the tablet in the first line could be *dob*(ri?) (good), while the first word in the second line could read (Ra)*dovanb*, and the second broken one *Pe*(trovb?) (of Peter); the third line reads *koi zida* (who builds), however we do

not know what was built since this part is broken off. The fourth line states *na častb g*(ospodu?/) (in honour of the lord); the fifth line (*k?*)*omu pu*(kь?) (to whom the common people), while the sixth line states (*kr?*)*ščeni* (baptized) Of course, these are only speculations for now. It all can be solved if the remaining missing part of the broken tablet is discovered, which would free us from any assumption and speculation. Although the inscription derives from the time of the tombstones, it is not carved into one. For the time being, it remains unclear where this tablet used to stand and what the deceased, who lies beneath it, had built and for whom.

Not without valid arguments, it is easier to determine the time in which the epitaph was written. The fact that the text is quite nicely and evenly formed with letters in the majuscule Bosančica indicates to the conclusion that this inscription has the same characteristics as the inscriptions on the *tombstones*. With regard to the afore-mentioned and on the basis of the form of the letters, our inscription would most probably belong to the late 14th century or possibly to the beginning of the 15th century. Based on the comparison between each letter that is carved into this tablet and letter forms which were recorded by meritorious experts of the Bosančica who determined the chronology of its use, it can easily be concluded that the letters of this inscription from Rapovine chronologically belong to the oldest inscriptions, hence to those which were recorded already in the 14th century.

The established beginning of the epitaph on the tombstones *se leži* (here lies) is an expression that can be associated with "ancient times and the influence from the East." This early Slavic form *se* (meaning *here*) can already be found in inscriptions from the 12th and 13th century, and it can be traced until the 15th century. In comparison with it, the ex-

pression *a se* appeared more frequently in the late 14th and during the 15th century and would eventually prevail.

It is without doubt that this inscription must be placed into the context of the existence of the mediaeval necropolis in the vicinity of the church. Around the church on the Rapovine cemetery 17 mediaeval monuments (15 tablets and 2 cruciform tombstones) were discovered just before some 40 years. The two afore-mentioned decorated cruci-

form tombstones stand there even today, whereas the graves were devastated and tombstones destroyed.

Bosančica has been the local script in the area of Livno for centuries. It was used as a script for various occasions and for different purposes, this is testified by a large amount of evidence that has been preserved. The inscription from Rapovine is only the most recent confirmation for it.